

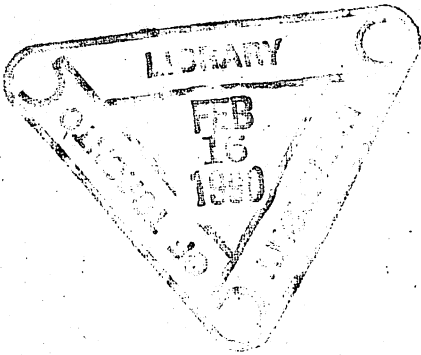
ГРИЦЬ БОЖОК

УКРАЇНЦІ В ЄГИПТІ

РЕГЕНСБУРГ

1946

ВИДАВНИЦТВО: «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg

У ВАГОНАХ І В ШПИТАЛІ

Стояли люті морози. До Евпаторії доїздив ешелон за ешелонем напівживих вояків Деніжінської армії. Всі будинки, годящі під шпиталь, були заповнені хворими. В другій половині грудня 1919 року на станції, під дускіт 30-ступневого, нечуваного до того часу в Криму, морозу, вивантажували рештки ще живих людей — «теплушки» стояли відчинені, бо їх мешканці вже не потребували тепла... Картина страшна, й кожен думав, що, якби не щаслива доля, був би на їх місці. Накладали замерзлих вояків на вози, як дерево, одного на одного. На мене це все так вплинуло, що я зразу дістав пропасницю і захворів на тиф. Кидало мене так, що я не знаходив собі місця. А тут і прийшла черга вивантажувати наш вагон. Думаю, як же з такої халепи вийти? На воза биндюжного можеш сісти, але чи встанеш, а як устанеш, то з відмороженими руками й ногами. Інстинкт самозахорони працював швидко... Вирішив, що буду бігти за возом, держучись за нього. Тяжко було, і губилася надія, що видержу тяжку дорогу з гарячкою під 40°. В очах миготіли різнобарвні вогники, голова тяжка від думок і гарячкового жару, ноги ледве вже совалися, досить було б трохи десь спитенутися — і вже більше не встав би... Така думка жене далі-далі... Нарешті «Царська Дача» — кінцевий шлях. Дуже добре. З насолодою взяв свій клунок і пошлептався по сходах до царського гнізда. Бадьоро рушив наперед, але вилізти сходами нагору, на другий по-

верх, я вже не міг, сили не вистачило. Сестра-жалібниця вказала на другі двері першого поверху, де я й примістився. Але не на довго, бо скоро відчув, що холод так охоплює голову, що немає сили витримати. Оглянувся на всі боки — і побачив, що всі мертві, бо вітер по кімнаті гуляв вільно, вікна без одного скла не могли його затримати. Рачкуючи, виврався я з цього помешкання та просив примістити мене у якое місце, а свою полотняну постіль тяг із собою. Так зберіг себе.

Незабаром перевезли нас до шпиталю, де лікар нас оглянув і уділив нам першої допомоги. Я прохав сестрицю, щоб принесла й мого кожуха, бо дуже зимно було під покривалом; вона все зробила, але було дивно, що часто підходила до мого ліжка й про щось мене питала. Пізніше казала мені, що був дуже небезпечний стан і що вона дивувалась, як я все витримав, але тепер, мовляла, вже все гаразд і можна сподіватися добрих наслідків, якщо не станеться ускладнень.

КОМАНДА ВИДУЖЕНЦІВ

Через те, що хворих прибувало весь час, а місця для них не було, всіх тих, що потребували меншого лікарського догляду, відсиляли до так званої команди видуженців, де лікар в ряди-годи перевіряв стан здоров'я кожного. Та скоро й тут було переповнення, тимто й тих, які ще потребували догляду, записували на відокремлення.

До Евпаторії прибув морський чотиритрубний велетень, і хто потребував 5—6 тижнів відпочинку, був записаний комісією до списку на пароплав. Питали, хто бажає... Мене записали, що бажаю, але не «подлежу». На моє щастя, багато «патріотів» відмовилося, і тому моя кандидатура була теж прийнята. Військовий начальник видав кожному пару денікінських «колокольчиків» (тисячорублівок), за які кожен намагався купити трохи харчів: консервів, булок і т. п., і мандрував на палубу милого гостя з доброю думкою, що більше не буде бачити того жаху, що створили різнобарвні чужинці на нашій

землі... Тому, що я вже сам ходив, без чужої допомоги, мав можливість часто виходити на палубу та милуватися бурхливими хвилями неспокоїного козацького моря... Яка сила волі мусіла бути в наших прапрадідів-запорожців, що могли на таких малих «чайках» мандрувати аж до Царгороду, Синопу, Скутарі, тоді, коли чотиритрубний морський велетень мав досить праці боротися з хвилями, що як гори налітали одна за одною, перескакуючи через борти... Там Одеса!... Може й туди заїдемо?... Та рідня не знає, де подівся Гриць... Знають, що втік із підвалу й перебував на німецькому хуторі біля Николаєва. Але не знають, що і в денікінців теж сидів, поки не визволив кубанський старшина. А там знову тиф приборкує й приковує до ліжка. Пригадалась мандрівка з Катеринослава через міст, що його висадили в повітря махнівці, до найближчої станції, де по дорозі сиділи померзлі вояки на всьому шляху на 4—6 кілометрів, мов почесна варта тим щасливцям, що могли пересуватися далі. І мої ноги тоді вже відмовлялися далі йти, але я їх змушував своєю силою волі ще жити — йти далі й далі. Тяжко залишати родину й усіх на невідому долю, але сталося!... Не гадав я, що так довго доведеться в чужині тинятися. На кораблі ми викупались, убрались у чисту білизну, мали чудові ліжка. Я міг ходити без чужої допомоги на палубу — поглянути знову й знову на море, на бурхливі хвилі його... Думка линула в батьківщину, якої побачити вже не судилося...

В Севастополі доповнили корабель ще хворими, і перед нами простелився одноманітний морський краєвид.

ПОДОРОЖ МОРЕМ

З великою радістю привітали ми Царгород, що стріляв угору своїми мінаретами, з яких мусезини голосять щоденно на всі сторони світу славу Аллаха й його пророка Мохаммеда. Царгород — місто, що лучить Європу з Азією. Скутарі нагадало мені козацькі виправи, там починається багдадська за-

лізниця. Дивлячись на побережжя Малої Азії з кедровими га-
ями й пам'ятками старовини, я відчув той чар країни, що по-
лонив багатьох чужинців, які побудували собі в тіні гаїв, не-
далеко від моря, прекрасні вілли.

В Босфорі ми зачались недовго. Рушили знову, і знову пе-
ред очима — тільки море. Наша ціль: Олександрія. Але бага-
то з подорожніх її не побачило. Часто доводилось бути свід-
ком невеселої похоронної церемонії: лікар, виконуючи обов'яз-
ки духовника, читав молитви, мерця обгортали простиралом
і по дошці спускали в воду — булькнула вода, — і море на-
віки ховало його. Ніхто на його могилу не покладе вінка, ні-
хто не прийде на Зелені Свята на могилки тужним словом
згадати... Лише дельфіни радісно привітали нового обивателя
та медузи безшумно заколихалися... Схиливши голови, проща-
лися з своїм співмандрівником ті, що залишилися на палубі.

За хвилину все завершилось своїм звичним темпом своєрід-
ного життя: московські патріоти співали царський гімн, нарі-
кали на свою долю і на англійців, що дають на обід нечисти-
ну бараболу (що не заважало їм, правда, ставати в чергу по
обід по кілька разів).

Нарешті, в далині замайоріла Олександрія. Всі, хто тільки
міг, повиходили на палубу і голосно та радісно привітали кра-
їну старовинних фараонів, бо досі ніхто не знав, куди нас ве-
зуть. Нам, що в Криму покинули люту зиму, приємно було
зустріти тут зелені пальми і надихались теплим повітрям. На
пристані була чимала розвага з чорномазими дівчачками, що
човнами привозили до корабля всякі овочі: ми на шнурку спу-
скали прив'язану монету, а назад витягали, причеплені ними,
банани, помаранчі, цитрини, гранати...

Сама Олександрія, або, мовою туземців — «Скандрія» —
робить дуже гарне враження: це справжнє європейське місто,
розташоване вздовж моря, обсажене густо пальмами, фікуса-
ми (нагадують наші верби), стрункими кедрами, величезними,
в цвіту, олеандрами й могутніми баобабамі. Європейська ча-
стина міста чиста й приємна; тут можна зустріти представни-
ків народів усього світу, бо Олександрія — важливий торго-

вельний центр. Зате та частина, де мешкають араби, жахливо брудна й неприємна — просто великий смітник: вузьенькі вулички, обліплені з обох боків помешканнями-гніздами, де живуть туземці з родинами, щурами, скорпіонами й мільярдами блощичь; діти — все в піску, брудні, з капавими очима, де повно мух, яких ніхто не відганяє. На базарах можна знайти найрізномордніший товар, а сморід відганяє звідти кожного європейця. Під звуки страшної для європейських нервів східної музики, танцюють брудні арабські дівчата «танок черева». Захоплений екзотикою, але шерестрашений екзотичним брудом і смородом — європеєць утікає в надморську частину міста, де ходять двоповерхові електричні трамваї, самоходи, де хідниками проходжується елегантна публіка...

КАІРО

З радісним почуттям покинули ми жорнабель, задоволені, що маємо твердий ґрунт під ногами, хоча ще довго здавалося, що підлога вагонів хитається й кидає з кутка в куток. Оповідючи враження із зустрічі зі Сходом, ми й снували здогади щодо Каїра, куди віз поїзд. В нашім вагоні їхала елегантна дама-європейка. На рахунок її принад посипались зауваги й натяки — в переконанні, що дама напевно не розуміє московської мови. На одній станції дама встала і, виходячи з вагону, подякувала по-московському панам офіцерам за приємне товариство й розраду рідною мовою! Здається, що коли б була бомба вибухнула, то такий такого великого враження не зробила б — кожний під землю провалитись хотів, щоб не бути свідком такого сорому.

Ще за кілька кілометрів до Каїра на обрії показалися піраміди, що з кожним поворотом коліс поїзду приближалися й більшали.

Нас цікавила кожна станція, кожний перестанок — все було таке чуже й невідоме, екзотичне.

Ось ми вже встаємо. Прекрасна станція не нагадує нам зов-

сім Орієнту, лише дивне вбрання та незрозуміла арабська мова, якою говорять і європейці, нагадує дійсність. Маса публіки на пероні, цікаво оглядають нас і наші однострої. Ми пройшли, один по одному, скрізь шпалір публіки, до вантажних самоходів, що мали нас завезти на периферію, до табору, де давніше сиділи за дротами турецькі полонені. Не зчулися, як і доїхали до величезного табору, огороженого в чотири ряди колючим дротом, а кругом походжала з рушницями чорношкіра сторожа...

Вмить пропав гарний настрій, все стало осоружне, вороже... Пробували заговорити до індусів, але даремно — не допомогли жадні слова різних мов. Марна справа. Що це? Чи ми полонені, і в яких боях нас узяли? Що за насильство! Вибрали делегатів, щоб вияснили ставовище — що ми не полонені, а гості англійського короля. Даремно! Треба було погодитися з дійсністю й порозміщатись: офіцерам в бараках, воякам — по шатрах. Годували нас досить добре, обслуговували полонені турки. Незабаром дійшло до ближчого знайомства. Ми лежали на піску та грілися сцілющим промінням єгипетського сонця. Попливло одноманітне таборове життя, переповнене турботами та мріями про далекий світ, який ми покинули. Гаряче єгипетське сонце розлінилювало нас. Ішли дні за днями...

УКРАЇНЦІ В ТАБОРІ

Нудьгувате життя зближало таборовиків. Мало-помалу знайомились між собою українці. А мусіло їх бути тут не мало, коли згадати, що воєнні операції армії проходили на українській території й тут переведжено здебільшого мобілізації. Як армія, так і видуженці склалися більшою частиною з «іногородців», насамперед — з українців.

Отже, почало ферментувати українське життя в безпросвітньому чужому морі. На кожнім кроці відчувалося, що не вся ця маса, яка репрезентує царизм, однозгідна з розгнущаним

неделіством. Кругом лунав чужий дух, але почувалося, що в цій великій масі щонайменше 3/4 українського елемента, зовсім ворожого тим усім добровольцьким настроям...

Правду сказав поет: «Наша пісня не вмире, не загине...» і вона, ця пісня, не чекала нашого вирішення, але прискорила його і показала шлях до порозуміння. Не допомогло маскування — кожний інстинктивно відчув один одного. Без агітації, без палких промов, гуртувала пісня українців. Кілька близьких сусідів виїшло з бараків надвір погрітись та поговорити. Кілька від нудьги заспівало тівголосно пару пісень. Співали вояків, між ними москвовську «Ваньку-Гришку»... Хтось запропонував «Зозулю» Ніщинського. Багато знало її слова! З кількох осіб склався добрий хор, і помчала козацька пісня на землі фараонів, гнана вітром далеко за табір, понад верховини тисячолітніх велетнів-пірамід. Лише відгомін лунав удалечині: «Султани, ку-вати кай-дани...»

Повторювались такі хоріві сходи́ни щодня і щодня більше зближувались українці між собою. Українських студентів-старшин турбувала одна думка: як позбутись чорносотенного верховенства тут, на чужині? Були тут представники різних земель України. Забулось чуже оточення, почався новий напрям думок, уже без почування себе самотнім. Якось само собою повернулось довір'я до людей, яких уперше в житті зустрічаєш. Вчора були далекі, чужі — сьогодні близькі, свої. Почулась потреба організації, щоб спільними силами стати проти кацапні. Минали дні за днями на спільних розмовах, і незабаром тихо, без слів та особливих приготувань українці відсепарувались зовсім від решти табору. Єгипетське підсоння робило дива. Хворі вже стали видужувати так, що багато з них почували себе зовсім добре. Прийшла звістка, що нас перевезуть. Говорили, що повезуть нас на острів Лемнос, і тому всі засумували, одержуючи на дорогу вбрання та білизну. Але дивувались — чому дають коркові брилі, коли вивозять з Єгипту?

ВИЅД ІЗ КАІРСЬКОГО ТАБОРУ

Та були трохи й раді, що лишаємо індійців, які своїм перерегуванням не давали нам спати... І знову навантажують авта. Буди везуть? Ніхто не знав. Добрий шмат дороги по незнайомій країні, далеко за Каїро, везли вантажники різноманітну публіку. Дивно було, що на цьому сорокатому елементі закладалася мілітарна сила товстої купчихи-матрощи, що зветься царською Росією, і, ми, в більшості українці, її тут репрезентуємо!. По дорозі до незнаной нам нової резиденції, миготіла перед нашими очима ціла панорама чудових египетських пейзажів. Найбільше звертали нашу увагу знову такі тисячолітні піраміди, яких будовою Рамзес розв'язував питання безробіття у своїй країні. Потім нашу увагу цілковито захопили алеї, якими ми їхали, зі своїми величезними деревами: фікусами (що в нас зустрічаються лише в кімнатах, як невеличкі рослини), баобабами, кактусами, олеандрами вкритими яскравим цвіттом, пальмами, банановими плянтаціями, пісцями, пустелями, оазами, де йде монотонне життя примітивної людини. Спека страшна, море мандрівного піску, а потім знову алеї. Все ж ця, звичайна для туземця, картина справляла на нас величезне враження.

Всі дуже тішилися такою прогулянкою, придержуючи руками неслухняні кортові капелюхи, що весь час якось не хотіли сидіти на головах.

Розповідаючи голосно свої враження, непомітно добрались ми до кінцевої станції — Тель-ель-Кібір.

ТЕЛЬ-ЕЛЬ-КІБІР — «ШИРОКА ДОЛИНА»

Тель-ель-Кібір — це невеличке село, що міститься по один бік Нілевого каналу, а по другий бік розташований табір полонених — наша нова резиденція. Це невеличка залізнична станція, що веде від Порт-Саїду, рівнобіжно з каналом до Каїра та Олександрії. Вривом пустиня, на обрії видно пальмовий ліс та поодинокі пальми, що помелом стирчать до неба. Малі

арабські оселі купчаться біля каналу, здовж якого тягнуться поля й сади. Все це справляло гарне враження.

Тепер не було вже сторожі коло табору; замість девев'яних бараків, були намети — шожен на три особи. Намет мав трое ліжок, сінники, сітки над ліжками для охорони від москітів, столик і т. д. Рядовики ліжок не мали, спали на сінниках. Великої ваги у нас, українців, набирало питання вибору собі товаришів до намету. Справу полегшило знайомство із співів ще в каїрському таборі. Так повстали українські островинамети, що пізніше помогло нам зовсім відсепаруватися від царської офіцерні.

В нашому наметі мешкала трійка поручників: Гриць Пуштовар, Федір Ільченко, та я. Нас можна було так схарактеризувати: перший був стриманий, два останні — гарячі, вразливі й рішучі, але запалкі... Але так чи сяк, українці сепарувалися і то, як показалося пізніше, досить влучно й добірно. Життя в таборі було напіввійськове, а в чоті рядовиків — зовсім військове: муштра, співі, переклички... Хоч старшини й вільні були від муштри, єгипетський клімат примушував їх до різної руханки: бігання, борикання і т. д. Багата на товщі страва в гарячому кліматі була затяжка для шлунків таборовиків, і багато з них захворіло на дезинтерію. Щоб запобігти хворобі, перестали лежати безчинно на піску та грітись під промінням єгипетського сонця, а стали робити більше прогулянок у пустиню, далеко за табір, і бігати. Так організувались різні спортові гуртки. Було два табори: «А» й «Б» — нежонаті і сімейні, відділені одні від одних колючим дротом; як виявилось потім — не досить це була безпечна охорона, а ще для вояків колишньої добармії. Між таборами «А» й «Б» були досить взаємини, і це давало привід до різних інтриг інтимного характеру. Мали ми й розвагу з хижими пуглками, які вміло ловили їжу в повітрі. І, як тільки бувало дзвінок задзвонить на обід, вже й появляються ці гості, чекаючи куснів м'яса від нових мешканців пустелі. Щоночі розважали нас своїми концертами шакалі, що приходили майже до самої огорожі. Не мало було й таких гостей,

що, побачивши їх ранком, відчуваєш, як мороз по тілі проходить, а то: скорпіони, фаланги, шурі і т. п., що грілися на теплій постелі коло людського тіла. Головне жерівництво таборами було в англійських руках, але до внутрішнього життя англійці не втручались і передали все росіянам.

В той час ще добармія існувала, і Врангель ще мав надію на успіх. Вів переговори з українськими повстанцями. Існувала немила перспектива, що ми, таборовики, знову вернемось битись під команду білого авантюриста; а цього з нас ніхто не бажав.

НАХАБНІСТЬ ЧОРНОСОТЕННИХ ПАТРІОТІВ

Наші згоди не були безпідставні, бо незабаром збільшено увагу до муштри й бойового вишколу мужви. Призначено комісію з лікаря — українця та асистентів — «корніловських ударників». Комісія ставила питання: «Чи бажаєш їхати до Росії?» Більшість відповідала, що — по выздоровленні. Мене та Ільченка комісія призначила до «нестроевої роти», а тому ми подали заяви, щоб нас із командного складу солдатської роти виключили. Така поведінка примусила до утворення нової комісії із збільшеною контррозвідкою і, коли впадало питання: «Желаєш ехать?» — українці відповідали: «Ні!» Нас підтримували й деякі москалі, що з політикою добармії не солідаризувались, і через те поділився табір на дві ворожі партії: на «патріотів» та «зелених», що не хотіли їхати.

Почалась нагінка на «зелених», яка унеможлиблювала життя в таборі й багато почало думати над тим, як би покинути табір, але що ж, коли «пропуск» давали «патріоти». Ті, що записались їхати, зорганізували батальйон і були відділені до однієї половини табору, а решта — до другої. Ідальню теж поділили, хоча обідали в один час, але вже сиділи в групах, відповідно до «войовничого», або менше войовничого настрою. Погрозливі вигуки лунали по таборі, що — мовляв — повкдають у море всіх тих, що перейшли до табору «нежелающих», бо, так чи інакше, всіх — мовляв —

«заберьом». Почалися знущання з вояків, яких підозрювали в якихось недоказаних гріхах: серед білого дня катували шом-подами, при чому катами були самі капітани «победоносною» армії, з золотими пагонами на плечах і георгіями на грудях.

Само-собою, що багато «зелених» боялося поодинці ходити, темто й ходили більшими гуртами, що знову допомогло українській справі, бо мали можливість ближче пізнати один одного.

Почалися муштри, приготування до виїзду на допомогу Врангелєві. «Патріоти» хворобливо мріяли про бойові лаври, про аванси. Щочі лунали серед єгипетських пісків «патріотичні» московські пісні. На переді бойових рот маршперує капітан Коломієць (киянин), пораненою рукою притримує свого георгія та поглядає на пагони — чи не видніється вже генеральський зикзак.

УКРАЇНЦІ ГОЛОВИ НЕ ВТРАТИЛИ

Але українці ходили до лісу по десятеро, а на другий день уже вдвічі більше. Раділи-сумували, але голови не втратили. Написали прохання головному командуванню в Єгипті — генералові Конгривові — з 60 підписами про те, що офіцери чинять насильство над утікачами на чужій території, та просили захисту.

Це ж такі життя серед тієї задушливої кацалської атмосфери ставало неможливе: гідко було дивитись на такий «патріотизм». Багато українців старалося влаштуватися десь поза табором. Так і ми — я й Ільченко — рішили виїхати на кілька днів до Каїра, — а там — буде видно, що далі.

Дістали «пропуск» на один день і від'їхали до столиці, де й залишилися довший час, продовжуючи «пропуск» у консула. Через те, що російські документи не мали ніякої вартости, ми записалися до французького інтернаціонального легіону; діставши паспортів і, як консул видав усі візи до Бейруту, ми залишилися в Єгипті, не думаючи зовсім виїздити.

Ільченко почав продавати папіроси, ходячи з «лотком» по-

перед себе, по ресторанах. Сам він у пагонах старшини з закрученими вусами, не знав ні однієї європейської мови; я влаштувався в одній грецькій фабриці. Добре нам жилося. Та в мене була інша мета, і тому, залишивши «маршандіста» Ільченка, я повернувся назад до табору. При оголошенні полковник заявив мені, що всетаки візьме мене з собою. Я йому показав французький паспорт із візами. Здвигнувши плечима, він сказав: «Да, ви хитрий» і, насупившись, одвернувся. Але багато вже почало втікти з табору божевільних — хто куди... Без «пропуску», без грошей, без зброї мандрують наші козаки по пустині — хто куди хотів.

ПО ВІД'ІЗДІ ДОБРОВОЛЬЦІВ

Вислане українцями прохання про захист від нахаб чорнотенців до головної комендантури мало те значення, що до табору приїхав сам генерал Конгрива полагоджувати справу.

Заметушився табір: приїхав головний комендант! По привітанні генерал сказав, що всі таборовики є на єгипетській землі вільні, і ніхто не має права робити над ними насильства. Хто записався їхати в добармію добровільно — нехай їде, а хто під натиском — може виписатися. «Патріоти» похнюпили носи. Трохи відрадніше стало в таборі, коли добровольці від'їхали на Крим. Не чекали їх там генеральські патони — небагато залишилося живими з Врангелевої авантюри; решта — спить у сирій землі, або, калкками ставши — прокладає свою долю. Варто згадати, що живий і здоровий вийшов найтарячіший таборовий «патріот» Володимир Коломієць, «малорос» — ренегат, що найбільше доклав рук до організування добровольців у Тель-ель-Кібірському таборі.

ВИТВЕРЕЗІННЯ ТАБОРУ Й ВІДПОЧИНОК ПІСЛЯ КОШМАРУ

Життя в таборі заспокоїлося, стало одноманітне, нецікаве; вже не лунали вигуки Костомахи (прізвище офіцера Оритипала), лише шакали не залишали свого скавудіння й шредов-

жували свої жалібні концерти, ніби по тих, що від'їхали, «по-братимах», чи може з радости, що позбулися конкурента!... Зате дійшло до ближчого порозуміння між республіками, що нараховували пару тисяч люда: почались концерти-співи, вистави. Як мало треба, щоб люди були людьми! Всі були веселі і всі сміялися!

Зорганізувався хор, що співав не тільки в себе, а також і в гусарському полку, де наша «Зозуля» та «Гуляли, гуляли» зробила на чужинців велике враження. Слухачі почали свистати в пальці і то так, що хор уже хотів розбігатись із сорому, аж доки не заспокоїв один шкот, пояснивши, що це не те, що у нас. Свистіння в них — це вислів радости і захоплення вашим співом, — так пояснив. Та настрої співаків уже був зіпсований. Треба зазначити, що англійський спів — це дике ревіння шакалів, і слухати його неможливо.

Ходили купатися до каналу, а араби, побачивши наших у воді, почали кричати, вимахуючи руками, незрозуміле щось белькочучи — пізніше ми довідалися, що там купатися небезпечно: різні п'явки, електричні угрі... можуть пошкодити здоров'ю. Ловили рибу і піймали одного електричного угря. Довго він лежав на землі, поки не позбувся своєї електрики. Ходили на рижові плянтації та оглядали сади з різними літвенними овочами. Як сади, так і плянтації заводнювалися в той спосіб, що напускали з каналу воду, а нагорі були уставлені мотори. По зборі врожаю, на поле напускали воду, і поле стояло під водою деякий час, а потім знову висувувалось і засівалось наново. Пішла й торгівля російськими грішми з арабами, греками й англійцями.

ЩЕ РАЗ НА НОВЕ МІСЦЕ — ЛИШАЄМО ДАЛЕКУ САГАРУ

За пару місяців нас перевезли в табір Сідібішр, за 3—4 кілометри від Олександрії, недалеко від моря, де за світової війни перебували полонені турецькі старшини. Тут українці цілком були вже зорганізовані й почували себе досить певно, бо підтримував їх командант табору полковник — українець.

В урядовій командантурі був ад'ютантом колишній російський старшина, що раніше жив у Харкові й симпатизував українському рухові. Всі відсапнули, бо ніхто вже не мріяв організувати рештки «патріотів», які дедали ледащили, розпичувалеся, як, зрештою, й личить представникам «великої нації».

Сідібішр складався з таборів А, Б, В. Нежонаті — А, сімейні — Б, генерали — В. Кожний табір жив окремим життям. Переважна більшість українців була в таборі А — щось понад 60 чоловіка.

Осередком українського життя був барак ч. 11 з постійним командантом Грицьком Шустоваром, що своєю тактовністю викликав симпатію і в противників. На бараци ч. 11 вивішено тризуб, усі написи — в українських національних барвах.

В коридорі був вивішений статут українською та англійською мовами, з величезним гербом — тризубом угорі. Влаштували концерти, свята, лекції. Свято Шевченка справили в той спосіб, що розібрали перегородки кімнат і перетворили барак на 30 метрової довжини залю, де можна було вмістити 200 людей. Крім різних прикрас — на чільному місці повісили великий портрет Тараса Шевченка.

Підчас концерту зала була битком наповнена, програма концерту досить добра і різнородна.

Налагодили зв'язок із цілим світом, новим і старим. Появилися часописи, наукові книжки; бібліотека збільшувалася майже щоденно. Пізніше й читальню в малій кімнаті заснували, де Андрієвський улаштував в мініятурі українські хатки, виклав зразки вишивок, що творило дуже приємний український куток; на хвилину забувалося, що кругом нас море мандрівного піску египетської пустелі.

Як араб дивиться в далечинь пустелі мандрівного піску з надією, що дійде щасливо до своєї цілі, так і ми вірили в щасливий поворот на батьківщину.

ЧИТАЛЬНЯ В СІДІБІШРІ

Життя стало пікаве й поважне. Почали видавати журнал, друкований на машинці, з чудовими карикатурами, з тьольоровими віт'єтками. Стали виходити й генерали з кемпу Б. Генерал Цвітанович помістив свій вірш у нашому журналі. Редактором, коректором і видавцем журналу був Шустовар. Були поети, мистці, музики, співаки і актори.

В журналі містили карикатури і на таборовиків, і на англійську команду, і на всіх тих, що помилково «щось зробив чи сказав».

Приклад: при співі «Сонце заходить, гори чорніють...» Майстренко, колишній учитель, нарікав на бемолю, що не може її взяти. За п'ять хвилин бачить у журналі, як воює з бемолю, зачепившись ногами й руками за рядки з нот...

Барак ч. 11 обернувся в школу, де від ранку до пізньої ночі відбувалися лекції чужих мов, математики, фізики та ін. Треба було використовувати безділля й надолужити те, що втрачено через війну. Адже це був здебільшого молодий люд, який хотів до чогось дотягтися. Тому вчилися. Вчився не тільки барак ч. 11 (30 людей); на наші виклади приходили таборовики з інших бараків, а навіть багато москалів. В бараці всеціло панувала українська мова: гідність українця й пошана до всього були понад усе. Партій не було — а були лише українці й тому була «згода в семействі, мир і тишина...» Щасливі й радісні були всі і з великою пошаною буде згадувати кожен про миле й продуктивне життя в Єгипті.

ПРИХИЛЬНІСТЬ ДО НАС ІНШИХ ТАБОРІВ

Тут треба відзначити з подякою велику заслугу в нашому житті інженера професора Миколи Косюра з його моральною для нас піддержкою, бо вже сама присутність ученого агронома в нашій колонії надавала позитивного значення нашим будням. Дуже часто читав нам свої чудові лекції з усіх ділянок агрономії, водив нас за табір на вправи, потрібні для за-

фіксування лекцій. Давав поради і тим допомагав переобтяженому в різних ділянках безкорисливої праці студентів агрономічного факультету Пустоварові.

Колонія зросла до понад 60 чоловіка широсвідомого елемента, переважно гімназистів, семінаристів і чимало студентів високих шкіл.

Життя єгиптян-українців плило швидким темпом — без переобтяження працювали систематично, кожен день кляли по малій цеглині, маючи на увазі слова Грінченка: «Праця єдина з неволі нас вирве, нумо ж до праці брати!»

САМОПОМІЧ УКРАЇНЦІВ

Англіїці годували нас незле, але грошей було мало. Ми вже й на пірамідах побували, де я власноручно вирив на верху Хеопсової піраміди: «Хай живе Україна!» — французькою мовою. Було теж і віно. Манило і близьке велике місто Олександрія. Тому давали концерти в місті, співали в грецьких церквах, додаючи зручно під музику наших композиторів грецькі слова, і це вдавалося знаменито. Одного разу в олександрійському театрі давали концерт, при чому, підчас виконання невмирущої і вічно нової «Зозулі» Ніщинського, в місці, де співається: «Султани, ку-ва-ти кай-дани!» публіка не витерпіла і напередїми кричала: біс! браво! Грюкали стільцями, аж поки знову й знову не повторювали.

Пізніше меткіші офіцери організували окремих хор і мандрували з репертуаром українських пісень і на афішах зазначали їх «руськими песенками», та українці загрозили скандалом, якщо буде й далі так продовжуватись. Організація українців була солідна й на вітер нічого не говорилося, а тому й попередження прийнялося з респектом — більше вже цього не робили.

Габір «А» мав різні партії й організації. Були там монархісти, соціалісти різних відтінків, студентська організація, яку вів наш лебединський землячок Григорій Радченко — російський есер та інші. Російські монархісти ставилися

до нас, зрозуміла річ, вороже, а останні організації — біль-
шенш прихильно, і тому наша позиція між російськими «па-
тріотами» була ніби крита згаданими групами.

УКРАЇНСЬКИЙ ЧМЕЛИК

Мушу згадати про те враження, яке справила на всіх нас у єгипетській землі книжка Королева-Старого — «Чмелик». Чмелик літав з рук до рук і довго гув у бараці й за бараком в часи прогулянок; своїм змістом дуже підходив до наших умовин і настрою. З великою пошаною згадую тут шановного автора з бажанням, щоб таких творів було більше.

НАДІЯ НА ВЛАСНІ СИЛИ

Українці не лише студювали та співали, пам'ятали вони теж і про фізичний стан, а то тим, що плавали, бігали, вправлялися з важкої атлетики. А пізніше організували й мали зарубіток за допомогою свого ж таки чоловіка — Василенка, що влаштувався в англійських складах за доглядача над іншими робітниками.

Завдяки Василенкові, і ми в «кампі» не всиділи, бо витяг нас до праці в «Абу-Кір», недалеко від Олександрії в містечку, де загинула Наполеонова фльота у війні з Англією.

Таким чином, мусіли лишити науку і взятися до праці. Праця була різна: спочатку справляли старі вантажні авта, а в англійців є звичкою, що не питають диплому, а лише покажи, що ти вмєєш робити. Тому нам дали старе вантажне авто і треба було замінити дерев'яні й залізні частини (арабська кузня була до послуг), обарвити, написати числа і т. п. Проба вдалася, і після того нас уже ніхто не турбував, лише кожної суботи платили добрі гроші.

Ще й тепер залишилися там: Василь Жиленко, Круглий і багато інших, а решта, з головним майстром Грицем Божком, пороз'їжджалися — хто куди.

Дякуючи Василенкові, українці добре заробляли і були одягнуті, обуті полюдському, а це було сіллю в вічі росіянам,

які поширювали байку, що українцям присилає гроші Петлюра.

Нарешті переконалися, що українці всьо вміють, на все здібні і не такі ледачі, як вони, і залобігали у нас ласки, щоб ми і їм допомогли заробити кілька п'ястрів. Було поміж ними досить симпатичних людей, тому допомагали, насамперед, сімейним, приміститись на працю. А Валуєв — то зовсім зукраїнізувався. Яка іронія: коли пригадаємо валуєвські закони: «Нет, не било і не будет», то українізація Валуєва стає нам подвійно цікава. Але у нас не було витривалости, а на згадану хворобу хворів я, і тому праця припинялася (бо без мене не могла). Невтомний Василенко! По перерві, за пару тижнів, приїжджає Василенко й нагадує, що вже досить бурлакувати, набирай, мовляв, кумпанію та берись до праці, бо якщо ти грошей не потребуєш, то потребують хлопці. Аргумент був скільний, і тому знову й знову бралися до праці з добрим успіхом. Треба зазначити, що я заробляв гроші, як співак, а друге — коли їхали на пароплаві до Єгипту, то виграв у «шмендефер», і тепер гроші мені пригодилися, щоб міг оглянути Єгипет.

Були в нас різні переходи: студії і фізична праця, і праця фахова: механіків, столярів, малярів, будівничих. Потім щоденно ходили на морський берег і купалися до вечора.

Шару разів лупилася шкура, як з вузка, але це не було на перешкоді, і купатись ходили вперто лише 5—6 осіб, а то Василь, Бойко, я та інші, що їх прізвищ не пам'ятаю.

Один раз забралися так далеко в море, що при повороті у мене в воді виступив гарячий піт від напруження, а може й переляку.

Одного разу чуємо крик на воді, припливаємо і бачимо людські руки; витягли, а це — наш козак Чорноніг, котрий посягнував нам пізніше, що хотів іти до берега пішки по морському дні, коли доплисти не можна...

За пару днів теж витягли чотирьох жінок, і чимало часу пройшло, заки привели до притомности та відправили до бараку.

Один раз Василя затягло море далеко-далеко, і він ледве вибрався з такого місця. Думали, що вже пропав Василь — шкода було хлопця! Але ледачих і море не бере! Ніщо нас не відстрашило — далі ходили купатися, і то в час, коли море було найбільш неспокійне.

ДУМКИ ПРО ВИЌЗ ДО АБЕСІНІЇ

Події вдова подавали нам надію, що ми скоро повернемось додому. Тому ми і вдалися до Української Місії в Царгороді з проханням видати нам паспорти. Їх ми дістали, але скоро виявилось, що про повернення на Україну навіть думати не було чого. Виникла тоді у нас думка організувати нашу колонію в Абесінії, і ми почали збирати про цей край інформації. Вони були добрі, і ми стали думати вже про послілку туди одного нашого члена на розвідку. Тимчасом доля вирішила для нас зовсім щось інше.

Одного дня завітав до нас Микола Косюра і повідомив, що його викликає до Праги Микита Шаповал, колишній його урядовець, на становище організатора при Українському Допомоговому Комітеті. Мав уже він і візу від Чехо-Словацької Республіки.

За короткий час Українська Громада вирядила туди М. Косюру, побажавши йому щасливої подорожі до Європи й доручивши тримати щільний зв'язок з нею. Чекали відповіді від М. Косюри з Європи не довелося довго: прийшов величезний лист від нього з повними інформаціями про життя в Європі, зокрема в Чехії.

ЗАМІР ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Наш табір значно порідшав, а головне — наш барак майже спорожнів. Тому моряки-юнкери, що приїхали до табору, були приміщені в нашому бараці. Новий командант, полковник-москаль, лебединський військовий начальник, заявив, що в бараці не стерпить ніяких українців. Для цього він зорга-

нізував монархістів із розбишацького елементу, які повели наступ на барак ч. 11, щоб скомпромітувати нас в очах во-мандантури.

Але московським чорносотенцям не повелосся. Для боротьби з нами була організована група авантюристів, на чолі з капітаном гвардії Воїновом, що, за допомогою курського поручника Халіна, почали свою акцію з того, що приходили до наших новоприбулих мешканців та робили бешкети. В таборі був такий порядок, що до 10 години вечора можна було хоч і на голові ходити, але після того мав панувати цілковитий спокій: електрика мала бути поташена й усі повинні були лежати в ліжках. Проте, завжди після означеної години в нашому бараці життя продовжувалося, як звичайно, лише вітна й двері були позавішувані чорними кодами: і кесареви кесареви, мовляв, і Боже Богові. Монархісти використали це і в заборонений час почали зчиняти крики й бешкети в коридорі нашого бараку, щоби звернути на нас увагу англійців. Наш протест вони відповіли ще більшим криком. Тоді Василь Жиленко погрозив, що, коли за п'ять хвилин не залишать бараку, він викине всіх, як курчат. Не допомогло, крик продовжувався. По п'ятьох хвилинах Василь устав, узяв нахабубоксера Халіна під руки й виніс із бараку. Боксер Халін почав пицати, боксувати, але вирватись із Василевих рук не міг. На крик Халіна прибув його співмешканець капітан твардї Воїнов, і Василь хотів передати йому Халіна, щоб відвів його до своєї кімнати. Але Воїнов вхопив палицю і хотів ударити нею Василя по голові, Палицю Василь вирвав йому з рук і взявся за бокс, а за ним усі ми, що повискакували з бараку. За момент гвардієць лежав уже на піску, лежали поруч з ним і інші нахаби. Скандал був зліквідований.

Другого дня Пустовар зголосив емігрантському командантові про те, що трапилося вночі. Командант перелякано запитав, чи хочемо ми, щоб про цей інцидент повідомлено англійців? Наш командант відповів: «Ні. Ми тільки зголошуємо це вам, але попереджаємо, що на випадок нового інциденту — ми за себе не ручимосся».

Вільше нас ніхто не посмів турбувати, а капітан Воїнов, зустрічаючи мене або Жиленька, ще здалека скидав шанку. Так грубу силу двалося 'спинити тільки грубою ж силою.

ПРАЦЯ ЕМІСАРІВ

В таборах почалася ганебна агітація за повернення до-дому. Багато наших молодих хлопців та тих, що лишили ро-дини, повірили в амнестію й від'їхали до краю, де їх усіх скоро зліквідували...

Я через М. Косюру дістав візу з ЧСР на візд туди. Чекав лише, щоб минула зима, бо з теплого єгипетського клімату повертатися до Європи було трохи страшно. Вільний час ви-користав тепер я на ознайомлення з Єгиптом. Кілька разів був у Каїрі. Оглядав там парки, музеї, зоологічний сад, ме-четі. Враження було незвичайне! Піраміда Хеопса справляє враження незабутнє. Перед вами встає питання: як могли такі двометрові кам'яні брили підтягати вгору чотири тисячі літ тому на 75-метрову височину без теперішньої техніки?

До нутра пірамід є вхід, куди без провідника ходити не зов-сім безпечно, бо легко можна заблудити й зірватися в глибо-кий колодязь. Всередині багато є різних ходів і тяжко потра-пити на шлях до кімнати, де був фараонів саркофаг. Зовніш-ня обладка камінних брил полірованими плитами обсилає на могутніх фараонів будовах.

Коло пірамід стоять до послуг провідники-араби на ослах і верблюдах. За кілька піястрів вони можуть вас повезти в пустиню і відпровадити аж до міста. Мандрівний пісок за-синає усі ці пам'ятки. Сфінкса, наприклад, майже наполови-ну, проте справляє він ще й досі велике враження. Своім по-глядом він притягає до себе. Мовчазна постає Сфінкса, з кра-єм жерців біля його ніг, де тепер бігають щурі, навіть у те-перішньому вигляді, вражає вас своєю масивністю і таєм-ничістю.

Понад Нілом стоїть цілий ряд пірамід різних епох царю-

вання володарів-фараонів, створюючи своєрідний настрій і колорит єгипетського краєвиду.

Каїрський музей справляє також велике враження. Треба тиждень часу, щоб його оглянути. Голова після тих оглядин крутиться, перетравлюючи довгий час усе бачене.

Зоологічний сад величезний: там можете спіткати найрізноманітніші породи птаства, починаючи від малих колібріків, не більших від нашого жука, й кінчаючи величезним струсем. Бегемоти, крокодили плавають у спеціальному басейні. Тигри, леви ходять за залізними ґратами.

Ботанічний сад та міський парк, що розлігся серед міста, служать доброю оазою від страшної спеки. Кожне деревце має для нас, європейців, свою цікавість і дивує нас.

Наш знайомий Федір Ільченко дуже зручно продавав папіроски в Каїрі й уже сотню фунтів штерлінгів наскладав у касі. Задумує вивезти сюди свою родину з Сум. Бігає, метушиться. Має різні пляни: старий купець знає, що без грошей людина не має вартости. Часто його англійські поліціянти вели на мотузку з партією арабів до буцагарні, але початого діла він не лишає.

ЛІКВІДАЦІЯ СІДІБШРУ

Нарешті настав час ліквідації англійських таборів і передачі втікачів в розпорядження «Ліги Націй». Занепокоєння було велике. Ті, що хотіли лишитися в Єгипті, мусіли підписати записку, що не будуть звертатися по допомогу до уряду! Решту посадили на корабель і відвезли до Болгарії. Лише невелика кількість українців службовиків англійських установ на різних працях, залишилася й донині в Єгипті. Вони пізніше спровдили до себе своїх жінок, побудували будинки й жили там досить добре до останніх часів.

Про єгипетське життя залишилися в моїй пам'яті найприємніші спогади. Там українці творили одну міцну родину. Не було у нас партій, були лише українці, для яких національна справа була більшою за все.

